

Проф. ОСИП ПЕЛЕНСЬКИЙ.

(Львів).

РЯШІВ, ЗАХІДНЯ ТВЕРДИНЯ ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Одним з-поміж замків Галицького королівства на межі з Польщею був Ряшів, місто днесь спольщене та й забуте в українському народі. Пригадати його і вияснити деякі темні місця, з темою зв'язані, буде завданням тієї розвідки.

1. Нове місто.

Сучасний стан. — Пам'ятки польські. — Пам'ятки єврейські. — Заклади. — Німецька колонізація. — Її значіння. — Заключення.

Ряшів творить сьогодні осередок повіту й округи і є одним з більших міст галицьких. Лежить на лівому березі р. Вислока, на захід за тою річкою, на її коліні, де Вислік, що пливе з Карпатів на північ, змінює свій напрям, звертає на схід і впадає до Сяну¹⁾.

Місто нараховує коло 35.000 душ населення польського і єврейського. Корінного населення українського немає, воно спольщене. Здавен-давня немає тут української церкви. Невеличка громада Українців, яка є, це «заточенці» з інших східних повітів, звичайно робітники на всіляких місцях службових, а згуртовані довкола свого товариства «Читальня Прогресу». Також військова залага в Ряшеві зложена переважно з українських новобранців. Тепер стоїть місто перед будовою водопроводів, бо терпить від води «мулавки», солодкавої, зовсім непридатної до страви без попереднього переварення. Позатим Ряшів видатна станція залізнична на половині шляху Львів—Краків, з бічною відногою на Ясло в сторону Лемківщини. Крім цього є тут: староство, рада повітова, дирекція скарбова, велика пошта, суд повітовий і окружний, декілька шкіл середніх (виключно польських), школа торговельна, школа молочарська з виробом

¹⁾ Український наріч в горах каже й наголошує: той Вислік, того Вислока, тому Вислокови і т. д. При тім тямити треба ще й про другу, сусідню річку на захід: та Вислока, тої Вислоки і т. д. Вона впадає просто до Висли.

масла і сиру. Тут виходить тижневик польського національного напрямку «Ziemia Rzeszowska».

Замітніших пам'яток небагато. Декілька костелів, каплиць та кляшторів з XVII і XVIII віку, з чого існує лиш кляштор Бернадинів. Кляштор Піярів, який здавна провадив школу, опісля знесений за Австрії, перейшов на І державну гімназію. Натомість, кляштор Реформатів, рівно-ж знесений цісарем Осипом II, служив за військовий гамазей. Його стародавній костел відбудовують тепер і приводять до порядку. В самому осередку міста знімається парафіяльний костел з XVIII віку з могутньою вежею, що самотійно з боку стоїть неначе свобідний чотиригранний стовп. Не зважаючи на ці парафіяльні будинки пізнішого типу, треба прийняти, що латинська парафія в Ряшеві, одна з перших на Галицькій землі, хто зна, чи не сягає навіть в українську княжу добу.

З колишньої резиденції панів Ряшівських остав замок, перебудований австрійським урядом на величавий суд, при чім давнє опасання з ровів і мурів задержано в доброму стані. З боку замковий театр також перероблено на чиншовий дім, але його камінну ограду також заховано в стилі XVIII віку. З иншого боку лишився цегляний стовп з брами, яка провадила до замкових конюшень. З брами і конюшень нічого не остало, як тільки цей стовп самітний, що згодом опинився посеред проведеної тамтуди дороги¹⁾. А в останках незанесених ровів кругом міста ще й досі росте комиш, шувар, стоїть вода.

Особливою старовиною заносить од єврейської дільниці з божницями і давно запечатаними цвинтарями. Одна з божниць фортечного характеру дуже давня, мабуть XV століття, при ній заховались дві охоронні башні на двох рогах, бо божниця стояла на лінії колишніх фортифікацій міста і входила в їх склад. При тій божниці є стародавній малий цвинтар учених рабівнів, послів на Сойм єврейський (т. зв. аристократії) XVI, XVII і XVIII віків, що так вельми нагадує старохристиянський звичай гребання при церквах. Є тут цілі гроби, витесані з каміння, покриті орнаментикою, з 2 таблицями, в ногах і в головах, нераз висічені з одної тайної колоди, що тепер буває великою рідкістю. Написи на таблицях не довбані, а вирізувані, чіткі і випуклі, покликуються все на батька, напр.: «рабін Самуїл, син Авраама Левіти», або «донька рабіна з Дубна», бо теперішні родоводи (здебільшого німецькі) ще не були впроваджені.

Напроти малого цвинтаря й божниці починається другий цвинтар, великий і також здавна запечатаний. Оба цвинтарі, обведені муром, виглядають неначе густий сад, чарівний і недоступний, в самій середині міста. В дійсності колись був це оден цвинтар, який простилався далеко на північ, а розділений був тільки річкою «Мікоською», коло божниці. З розвоєм

¹⁾ Вже розібраний літом 1927 р.

міста цю річку, а властиво потік, замуровано і злучено з сіткою підземних каналів, а поверх її проведено широку дорогу і покраяно велике цвинтарище ще й іншими дорогами здовж і поперек. Нема сумніву, що довкола тої зовсім нерозслідженої старовини снується історія єврейської громади в Ряшеві від її початків, себ-то від початків самого міста в XIV віці на праві магдебурзькому, що є можливо тільки у Євреїв завдяки їх строгій обрядовості і релігійній консервативності.

Теперішнє місто лежить на незначнім сугорбі і має розклад німецький, однак не найкращого зразку. Основу цього плану творить прямокутний базар з домами й крамницями, так званий р и н о к (R i n g), але головний уряд міста, м а г і с т р а т або р а т у ш (Rathaus) не є, як звичайно, на середині ринку, може тому, що ринок замалий, а лиш стоїть на одному з боків цього прямокутника. Сітка вулиць довкола ринку, також ані не повна, ані простолінійна, виявляє всілякі відхилення од загального правила. А все-ж таки ствір плану в головних рисах такий, яким користувалися майже всі західньо-українські міста тоді, коли переходили до самоврядування на праві магдебурзькім. Діялося це вкупі з новими закладами сливе всіх міст західньо-українських, коли вони по нападах і пожежах назад відбудовувалися. Це викликало на протязі XIV і XV століття нову добу, переломову в історії наших міст і нашого міщанства.

Знаменитий розвій міст західньо-українських в цій добі в'язався нерозлучно з масовим напливом Німців. Що правда, люди всілякого фаху й професії «од німець» приходили сюди вже в добу староукраїнського володіння, де за князів і королів галицьких доходили до високого значіння теж як бояри і вельможі. Однак ворота нароствір відчинила їм на Україну що-йно доба польська. Галицьку державу здобули польські королі наємним військом німецьким і задержали цей край потому німецькими залогамі. Ті вислужні «жолдаті» німецькі після довгих років побуту в землі українській так освоїлися, що лишались в ній далі на постійний побут, де окрім корисних виглядів на торгівлю і промисл, надив їх ще й вигляд корисної женитьби на українських красавицях. Через те набралось у нас повно Німців.

Ті Німці, так цивільні, як і військові, принесли з собою готові форми нового порядку, принесли західні впливи там, де аж до цього часу переважав вплив східній, навіть татарський. Починаючи з XIV століття займають Німці в західньо-українських городах провідне становище, подібно, як раніше вже заняли були в городах польських. Тут при їхній активній участі відбудовуються ті городи на нових місцях, звичайно поблизу того місця, де спопеліла стара посада, що була виросла під крилами дерев'яного замку. В будівельній техніці настає також переверот; як будівельний матеріял камінь здобуває перше місце перед деревом. Змінилася й фортифікаційна штука, а крім оборонних замків, оборонними стають також самі міста.

Врешті західня культура пронизує наскрізь обичаї й ціле життя на Західній Україні.

Однак величний ренесанс міст західньо-українських не міг бути в своїх наслідках корисний для Українців остільки, оскільки був він будуючий і спасенний для Поляків їх державної рації на здобутих українських землях. Німці були тими третіми. Польська влада від самого початку спиралася тут серед православної української людности виключно на католиках, а ті переважно були Німці. Через те влада в Галичині дісталася у великій мірі Німцям. Так отже Німці з одного боку під впливом польської влади, яку почасти сами репрезентували, а з другого боку під впливом польського костела—згодом спольщилися і створили ядро польського міщанства по містах Галичини. Це мало далекосягле значіння аж по нинішній день. Бо Німці не тільки що створили польське міщанство, не тільки що дали йому культуру матеріяльну й духову, але що найважливіше—скріпили слабі польські сили в початках, підтримали політичний стан. Так отже те міщанство, ця буржуазія, зовсім чужа своїм походженням, віддала для Польщі надзвичайно великі прислуги, бо приєднана політичним розумом, перемінилася на польські залоги в українських містах з одночасним подавленням свобідного розвитку Українців.

Все вище сказане відноситься також до Ряшева. Ряшів є також другою посадою на новому місці після руїни і магдебурзького привілею, який надано місту зараз на початку польського пановання. На руїну й потребу відбудови міста натякає цей сам привілей. Його дата свідчить, що сталося це незабаром після останніх походів польського короля «на Русь», від яких мабуть і потерпів цей пограничний город, а які увінчалися окупацією цього краю—Західньо-української галицької держави 1349 року.

II. Метрика міста.

Загадковий початок. — Головний диплом. — Державні кордони. — Історичні джерела. — Назва міста. — Подібні назви.

Про початок Ряшева звісток у нас немає ніяких. Та й не лише про початок, але навіть про існування міста в староукраїнську добу не маємо ніяких безпосередніх доказів, бо староукраїнські джерела, які до нас дійшли, про Ряшів ніде нічого ніяк не згадують. У виду цього могло-б здаватися, що його ще тоді не було, що місто повстало що-йно в добу польську. Так могло-б здаватися. Однак погляд такий був-би невірний, бо його збиває найбільш авторитетний документ—диплом короля Казимира. Цей документ подає нам першу звістку про Ряшів, а видано його чотири роки після упадку Галицької держави.

На замках здобутого краю хотів мати польський король своїх певних людей. Тому то надворною грамотою, виданою в Кракові дня 16 січня 1354 року, місто Ряшів і всю волость ряшівську дістає вірний дружинник

короля, Ян Пакослав, протопляєт родини Ряшівських. Король Казимир нагороджує Яна Пакослава, дідича зі Стожиськ, мовляв за заслуги, що їх оддав цей лицар на війні з Татарами, «обороні Польщі й Руси на пожиток тих держав і дає так йому, також нащадкам його місто Ряшів і всю волость ряшівську, в землі українській (руській) положену, в тих самих границях, які мало це місто за володарів українських, а попередників польських, а саме: од села Дуброви на заході, аж по село Лежайсько на сході, а замок Чудець на півдні». Дає цей простір з усім правом і повною владою, з усіма оселями сущими, водами, ловами на всю звірину волохату і птич пернату та й з надрами (скарбами підземними). На цьому просторі Ян і його потомки матимуть всю повноту правосуддя, волю закладати замки тай побирати цла і мита, так од піших, як і возів. А щоби місто, наділене всіма скарбами та вигодами, могло ще краще «відновитися і розвиватися», увільняє всіх його жителів од судів воеводських, каштелянських, од суддів і підсудків, лиш судитимуть їх війти (адвокати) і солтиси ¹⁾.

Ця звістка, перша про Ряшів, є настільки ясна і авторитетна, що вона вирішує не лиш існування Ряшева в галицьку добу, але й те, що її границя державна лежала далі на захід, в селі Дуброві. Дуброва була отже місцевиною, де в лісах дубових стикалася українська земля княжого Перемишля з польським воеводством судомирським. Є дві Дуброви на захід від Ряшева. Одна віддалена на 10 км, друга на 55 км. Перша є малим селом, одним з тих численних сіл, яких в половині XIV в. ще зовсім не було; друга є містечком тої величини, що Лежайсько, яке теж називається в грамоті селом. Перша лежить на межі ряшівського повіту, яку історики приймають разом за бувшу границю державну; друга в углу Дунайця і Висли та відсуває границю двох держав і народів на природню лінію тих двох рік. В 1256 році чуємо навіть про з'їзд короля галицького Данила з польським володарем в Тарнові над Дунайцем, а з'їзди відбувалися звичайно на границі. Питання дотичної границі становить найбільший сук в нашій історії за відсутністю потрібних доказів—сук, який ось тут приходиться розрубати мимохіть за одним махом. З подій ріжного часу треба однак прийняти, що грамота короля Казимира має на мислі першу ту Дуброву коло Ряшева. За тою першою й найдавнішою згадкою про Ряшів ідуть що-раз дальші, новіші. Звісток новіших постачають нам грамоти з другої половини XIV в., які відносяться до експанзії римокатол. костела і основання окремої української провінції цього костела з мітрополією в Галичі, зглядно у Львові 1375 р. Поза тим є судово адміністраційні акти в Галицькому архіві у Львові, т. зв. Акта городські й земські, зібрані з краю після

¹⁾ Rzyszczewski-Muczkowski: Codex dipl., T. I, № 119.

австрійської окупації 1772 р. і зложені в кляшторі Бернадинів—нині скарб культурний понад всяку ціну.

Згадані документи писані є по латині, а невироблений правопис, пристосований до слів і назв слов'янських, надає їм дивоглядну постать. Назва, о яку нам ходить, пишеться всіляко, ось: Rzazov, Rzissov, Rischov, Reschov, Ressovia, Rzeschow і т. и. Однак слово навіть в такому виді відбиває майже всі основні голосівки і шелестівки української назви «Р я ш і в», чи польської «Rzeszów», а крім цього кидає властиве світло на суть тої дивної назви. Бо й справді назва настільки дивна і загадкова, що мимохить приходить запитати, якого вона кореня, звідкіля взялася і що означає.

Мало, тільки дехто підносив це питання. Деякі польські історики силкувались випровадити її від мітичного польського лицаря «Rzesz»'а, що однак подобає на нісенітницю.

Натомість багато промовляючим є погляд, що Ряшів був спочатку німецьким селищем і звідтіля виводить свою назву. Бояри й вельможі на галицькому дворі не були ніякою рідкістю. Оден з них-же в XIII ст. міг одержати цей шмат пограничної пущі на заселення, де і повстав оцей город чи замок. Основатель його звався «Reich» і звідси пішла назва «Reichshof»—дворище Райха.

Але німецька назва, важка для слов'янської людности, не могла живцем прийнятися. Тому зразу прийнялася в перекрученій формі. Через маленьке переставлення в шелестівках («Reichshof») і випад глухого «h», повстало чисте «Reischof», то є староукраїнське «Р а й ш о в ь», або «Р я ш о в ь».

Подібним шляхом уробилися тут назви сусідніх місцевостей, як: Ганзльова, Hanzlów—«Hanshof»—дворище Ганса; Гольцова, Golców—«Goldshof», дворище Гольда; Замарстинів, Zamarstynów—«Sommersteinhof», дворище Зоммерштайна (під Львовом) і т. п. Це осаді німецькі з польської доби. З української доби походить може ще сусідній замок Ланцут, Lańcut—«Landshut». На це вказувати могло-б тверде українське «Л» (подібно: ланд-війт, ландрат), прийняте навіть в польській назві, з чого-б можна заключати, що назва втерлася, заким прийшла Польща.

III. Старгород.

Місце городища і теперішній його стан. — Природні вигоди твердині. — Звірята. — Люди. — Церковний обряд. — Остання парафія.

Коли ми пізнали, що Ряшів початками сягає в Галицьку добу, а теперішній новий походить з польської доби і стоїть на другому місці, тоді треба відповісти, де був той старий, первісний город української доби.

Де був він, показує сама назва передмістя «Staromieście», по нашому: Старий город, тепер окрема громада 1½ км на північ від міста. Простір поміж Новим і Старим містом виповнює ще одна громада «Ruska

wieś», себ-то: У к р а ї н с ь к е с е л о. Так отже ті три громади творять тепер зовсім суцільну низку домів, яку перетинає сьогодні двірець і шлях залізниці якраз в тому місці, де старовинне городище межує з новим містом.

Те городище займають тепер дві малі оселі: «Ruska wieś» і «Staromieście»—оселі без сумніву такі давні, як той город. Це-ж останок першої посади, Ряшів галицької доби. З давніх укріплень майже нічого не лишилося головню тому, що їх вже здавна позносили ці дві оселі, які на їх місцях розташувалися. Вали розкопали, рови засипали, а місце валів заняли густо нанизані хати й загороди хазяйські, наче круглий вінок, а рівнолежно до хат тягнеться лінія бувших ровів, ледви слідна, куди ще й досі спливає вода потоків. Це ті самі потоки, від західнього опілля, які наповнювали колись водою глибокі та широкі рови города і відпливали на схід до поблизького Вислока. З-поміж тих потоків, сьогодні доволі мізерних, важніша є бистра струга Любча, що була колись значно більша, як поля були лісами. Згадані потоки й позасувані рови рисують овальну форму городища, замітну відразу при обзорі для досвідченого ока. Городище простягається здовж 22-го полуденника на схід від Грініч.

Південну полоть цього городища займає «Ruska wieś», північну— «Staromieście», а середину—парафія «старомесця» і двір дідича Анджейовича, акурат так, як пристало всім українським городам та середньовічним резиденціям і замкам. Новітній костел, мурований з цегли 1911 р. зі стрункою, шпильастою дзвіницею над входом, займає сам вершок цього горба, в який видувається злегка ціле городище. Новий цей костел стоїть очевидно по традиції на усвяченому місці, хто зна чи не там, де стояла колись замкова церква. Згодом, як рови позасувались, трапилася одна більша повінь, коли згадана струга Любча перервала навпоперек городище і розділила двір від костела. Цей кусник струги називають «Przerwa».

Доохресність Ряшева рівна і тому могло-б здаватися, що терен, схвилований лиш від півдня, не мав особливих прикмет кріпкої твердині. Але тоді, як рубався замок Ряшів, було инакше. Тут був ще густий, дрімучий праліс, з якого зрештою тільки поволі розкутувалася Західня Україна. Особлива-ж тут розлога пуща, яка простягалася аж поза Дунаєць і Вислу, рідко де була заселена. Були однак замки, що дали початок нинішнім містам. На вирубі з українського боку стояв здавна замок Ч у д е ц ь, були також вартівні: С т р і ж і в і С т р а ж і в, коли нарешті піднявся між ними замок Ряшів. Крізь густий праліс, що ділив Галичину від Польщі, колись перехід був неможливий, особливо в сльоту і повінь. Він йшов тоді валом Розточа. Тільки з часом в тій стіні природній прорубувано стежки «висіки», або «просіки». Такими прогалинами наскакував князь Ясь на Польщу, як про це натякає історик Львова Зиморович. Але лісні просмики легко можна було «зарубати», забарикадувати звалом деревини. А тоді горе було тому полководцеві, коли попав в такі «заруби».

Околиця Ряшева була оборонна ще й з іншої причини. Там були великі багна. Русла всіх рік і потоків в лісній гущі були загачені «затворами» з підмуленої деревини, що тамувало течію рік і запружувало свобідний вплив води. В наслідок цього ріки безнастанно виливали, змінювали своє русло, творили нові корита, вири, викрути і «прізви». Залишені «коліна» бували дуже глибокі, а старі річища творили непроходимі пущі, зашиті в густий сплет з чагарників та очеретів. Це були свого роду ті «сильки і стовпиці», заховані в лісах, наставлені самою природою, а страшні для ворога.

В лісах жило багато грубого звіра, вже тепер неіснуючого. Ріки раз-по-раз викидають кістяки турів і зубрів, затоплених і замулених колись в часі повони. Прекрасні рогаті черепи тих звірят, добуті з Вислока, оглядати можна в музеї і гімназії в Ряшеві. До тої збірки прибуває ще оден величавий череп з рогами й одним зубом, зразок найкращий, добутий робітниками при наборі ріп'яку з Вислока біля Чудця літом 1927 р. Ці пишні останки казочної звірні показують, як іншою була країна, коли рубались в ній перші замки і старі городи, такі, як: Переворсько, Лежайсько, Дубецько, Ліско, Канчуга, Порохник, Березів, Кросно, Язло, Горлиці, Грибів та інші, поминаючи Сяник, що буде може ровесником самого передвічного Перемишля.

Та не лиш край і природа, але й людність була зразу інша, українська, потім польська і німецька. З української людности в Ряшеві не лишилось нічого, як тільки пам'ятка в назвах: «*Ruska wieś*» з одного, «*Робітно*», а мабуть «*Побідно*» з другого, а «*Staroniwa*», що скидається на «старониву»—з третього боку. Подальше од Ряшева чистоукраїнські назви задержались в селах: *Красне*, *Мединя*, *Лани* і інш. Була тут десь на просмику чи кордоні станція «*Наворота*» (княжа в арта?), єдиний засік, про який згадує в тих сторонах літопис. Можливо, що це нинішнє село «*Przywrotne*», переголошене на «*Przewrotne*», бо мазурська людність часто переголошує «и» на «е». Таке село лежить недалеко Ряшева, на північ ¹⁾. Чимало однак місцевин загубило свою первісну назву або перекрутило. Нарешті поважна скількість з пізніших часів—це осадни польської та німецької колонізації, яка наступала й розвивалася в міру витереблювання ліса.

Коли Лемківщина на хребті Бескиду від віків аж по Дунаєць і Попрад стоїть незрушима, то урожайний низ (повіти: перевірський, ланцуцький, ряшівський і ін.) майже зовсім спольщений. Тільки де-не-де немов з потопу винурюються ще українські парафії, як шматки з розбитого судна церковного. Однак і там людність говорить виключно по-польськи і по-польськи

¹⁾ М. Кордуба, Західне пограниччє Галицької держави. — Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. СXXXVIII — СXL, ст. 243.

проповідують їм укр. священники в церквах. Обряд церковний—це одна-однісінька нитка, що лучить їх з українством. В наших умовинах обряд становить о народности автоматично майже проти волі окремої одиниці. Процес спольщення поступає також автоматично через мішані подружжя, при чім віра латинська, як здавна державна, бере верх, а з нею і народність польська. Старовинна перемиська диєцезія, до якої все належить Ряшів, з цього боку сильно надщерблена і це можна ствердити документами. Акти дотичної полоси з XV і XVI в. в панських спорах призивають на свідків масу Васьків, Грицьків, Даньків—чейже не Поляків.

Останньою в цій полосі українською парафією є З а л і с с я - Біла, 5 км під Ряшевим на південь, невеличка парафія, але ладно загосподарована заслугами попереднього душпастиря, бл. п. о. Негребецького. Чепурна церковця однобанна, в стилі візантійським, вимурована 1895 р. В церкві дівочий хор під проводом дяка співає цікавими напівами. Огненну спробу видержала ця парафія 1914—1915 р.р., коли впало на неї і на її теперішнього пароха, о. Камінського, страшне і небувале лихоліття. В тім однак нічого дивного, бо те лихоліття впало було на всю Галичину, на весь український народ.
